

PATRİMONYAL YENİDEN-DAĞITIMCI (REDISTRIBUTIVE) YAPIDAN, RASYONEL-YASAL (RATIONAL-LEGAL) YAPIYA GEÇİŞ

* Seda ÜNSAR

Özet

Makale, Osmanlı İmparatorluğu'nun patrimonial ve yeniden dağıtımçı bir kurumsal yapıdan, rasyonel/yasal ve (tamamlanmamış olan) üretici bir yapıya geçişini analize girişir. 16. Yüzyılda ortaya çıkan Avrupa dünya-ekonomiye, kendine özgü eklemleme süreçleri altında gerçekleşen geçiş, emperyal sosyal yapının sosyo-politik ve ideolojik bünyesinde bir dizi kurumsal değişiklik getirmiştir. Bu kurumsal yolu incelemek, etkileri gözlemlenebilen sürekli bir süreç olarak bugüne de ışık tuttuğundan gerekli ve önemlidir.

Anahtar kelimeler: Kurumlar, Bürokratikleşme, Modernleşme, Liberalizasyon, Laikleşme

TRANSITION FROM A PATRİMONIAL-REDISTRIBUTIVE STRUCTURE TO A RATIONAL-LEGAL STRUCTURE

Abstract

The article offers an introduction to the analysis of the (incomplete) transition of the Ottoman Empire from a patrimonial and redistributive institutional structure to a rational/legal and productive one. The transition which happened under the peculiar processes of incorporation into the European world-economy (emergent circa 16th century) brought about a series

* Doç. Dr., İstanbul Arel Üniversitesi, İngilizce Uluslararası İlişkiler Bölümü,
seda.unsar@gmail.com

of institutional changes within the socio-political and ideological nature of the imperial social structure. Delineating this institutional path is important; since as an ongoing process whose repercussions can be observed, it sheds light unto the contemporary scene.

Key words: Institutions, Bureaucratization, Modernization, Liberalization, Laicization

ПЕРЕХОД ОТ ВОЗРОЖДАЮЩЕЙ ПЕРЕРАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ НА РАЦИОНАЛЬНО-ПРАВОВУЮ СТРУКТУРУ

Аннотация

Эта статья является введением для анализа моментов перехода Османской Империи от родовой и перераспределительно-институциональной структуры на рационально-правовую и производительную (незаконченную) структуру.

Возникший в европейской мировой экономики 16-го века, переходный период, который состоялся в своеобразных процессов артикуляции, привело ряд институциональных изменений в структуре социально-политических и идеологических структур имперской социальной структуры.

Наблюдение этого институционального пути важно, потому что эффекты, которого могут наблюдаться в виде непрерывного процесса также проливает свет на сегодняшний день.

Ключевые слова: Корпоративны, бюрократизация-модернизация, либерализация, секуляризация

GİRİŞ

Osmanlı sosyo-politik ve sosyo-ekonomik kurumlarının, erken modern dönemde imparatorluğun, Immanuel Wallerstein'in geliştirdiği Fernand Braudel'in ifadesiyle, 'Dünya-Ekonomi'yle bütünleşme sürecinde başlayan köklü değişim, kendine has bir kapitalist gelişmenin başlangıç noktası olarak alınabilir. Bu büyük dönüşümü tanımlayabilmek için, değişimi feodalizm ve

kapitalizm odaklı açıklayan iki tür argüman geliştirilmiştir. Birinci argüman, tımar sisteminden malikane ekonomisine geçiş, ayanların ortaya çıkışı ve emeğin bastırılışı gibi feodalleşme örüntüleri içeren gözlemlere dayanırken; ikinci argüman -André Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein'in çalışmalarından çıkarılan bir sonuç olarak-, 'Dünya-Sistem' görüşüne, yani çeşitli bölgelerin ve devletlerin kendi başlarına bir özgüllük taşımadan parçaları haline geldiği kapitalist bir bütünlük olduğundan, Osmanlı ekonomisinin de kapitalist kabul edilmesi gerektiği fikrine dayanır. Oysaki İlkey Sunar'ın analiz ettiği gibi, Avrupa ekonomisi, dünya-pazar sisteminin kuruluşunun iki temel taşı olarak 16. yüzyılda tarımın ticarileşmesi ve 19. yüzyılda endüstriyel kapitalizmin yükselmesiyle oluşan ve güçlenen pazar kurumu aracılığıyla bir araya gelen çoklu yönetim, devlet ve kültürler bütünüyken; Braudel'in ifadesiyle, bir 'Dünya-İmparatorluğu' olan Osmanlı İmparatorluğu, bütünleştirici bir pazardan yoksun, güçlü bir devlet altında yeniden-dağıtımçı (*redistributive*) bir yapıdır. Dolayısıyla, Marshall Sahlins'in köylü ekonomisine benzeyen Osmanlı ekonomisinin yapısını tanımlamak için üçüncü bir kategori olarak çevresel (*peripheral*) formasyon ifadesi daha uygundur (Sunar, 1987: 65)¹.

KURUMSAL ALTYAPIDA DÖNÜŞÜM

Osmanlı sistemini, ticaret yollarının yeniden belirlenişi ve Amerikalar'dan gümüş ve altın akışıyla şekillenen Avrupa pazar ekonomisiyle, kendine has bir biçimde ve oldukça geç bütünleşmesinden mütevellit, kısmen kapitalist bir rasyonalite kazanan nevi şahsına münhasır özellikleriyle, patrimonial bir yapı olarak görmek gerekir. Avrupa ekonomisini dönüştüren bu iki önemli faktör (ticaret yollarının yeniden belirlenişi ve Amerikalar'dan gümüş ve altın akışı), Osmanlı İmparatorluğu'nu, imparatorluğun yeniden-dağıtımçılığına, ekonomisini kapitalist pazar ekonomisine dönüştürmeden son veren bir çözülme sürecine sürükleyerek, uzun süreli ve ciddi finansal sorunlar yaratacaktır. Osmanlı ekonomisinin, Avrupa pazar sistemi ortaya çıkmadan önce de dış dünya ile ekonomik değişim yoluyla bağları olduğunu not almak gerekir. Fakat bir grup tüccar tarafından transit uzun-mesafe ticareti olarak sürdürülen dış ticaret, devlet için önemli bir gelir kaynağıyken, ekonomik hayatın temel organizasyonunu değiştirmeyen bir yapıya sahipti.

1 Ayrıntılar için bkz: Wallerstein (1979); Wallerstein, Decdeli ve Kasaba (1987); Kasaba (1988).

Başka bir deyişle, Osmanlı ticareti, Karl Polanyi'nin ifadesiyle, üretimin organizasyonuna harici kalacak 'ticaret limanları' kullanılarak yönetilen bir ticaretti; hâsılı, Avrupa'da olduğu gibi, üretken aktiviteye organik olarak bağlı bir 'pazar ticareti' değildi (Sunar, 1987: 64)². Bu sebeple, Avrupa'da görülen, yeni ekonomik organizasyondan kaynaklı sosyo-siyasi değişimler Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmedi. Bu demek değildir ki toplum çatışmasızdı; tam tersine, çatışma vardı ve çözümlenmemiştii, yani *toplumu değiştirme eğilimi* yoktu.

Halil İnalçık, Donald Quataert, İlkey Sunar ve Kemal Karpat'ın tarihi-yapısal varsayımlarıyla uyum içinde (ki bu varsayımları şöyle çıkarabiliriz: Osmanlı sisteminin dönüşümü, sadece, sistemin içsel olarak ürettiği bir mekanizma olarak değerlendirilemeyeceği gibi, dışarıdan gelen yaptırımların basit ve direkt bir sonucu olarak da görülemez; daha çok, büyük bir hızla değişen tarihsel durumlara verilen Osmanlı'ya has bir kurumsal değişiklikler cevabının, iç ve dış güçlerle etkileşimli ve kompleks süreci olarak görülebilir³) düşünecek olursak, fırtınalı bir denizde delinmiş bir kayık gibi salınan mülkün, bekası sorumluluğunu taşıyanların en büyük sorunsalı, verimsiz patrimonyal bir kurumsal yapıdan verimli bir yapıya geçişteki engelleri aşabilmektii. Bu bağlamda, Ariel Salzman, Osmanlılar'ın son yüzyılının niteliklerini, Pirandello'nun '*Bir Yazar Arayan Altı Karakter*' adlı oyununa atfederek, varoluş için çetin bir savaşın bütün dinamiklerini, yazarlarını ve aktörlerini inceler ve emperyal bir çözüme çağında, Makedonya'da Osmanlılar için çarpışan gayri-Müslimler tarafından dahi sahiplenilen bir proto-yurttaşlık kavramı öne sürer (Salzman, 1999)⁴.

Modernitenin getirdiği, fakat geleneksel dünyagörüşünde rağbet görmeyen siyasi, kültürel ve sosyal zorunluluklar aracılığıyla başlatılan devlet ve toplum arasındaki işlevsel ve ideolojik uzlaştırma, Osmanlı devlet

2 Ticaret limanları hakkında bkz: Polanyi (1963). Osmanlı sisteminde kapital oluşumu için bkz: İnalçık (1969) ve Mardin (1969a); emperyal yapı için bkz: Mardin (1969b) ve İnalçık (1977); tarımın ticarileşmesi konusunda bkz: Quataert (1980).

3 Söz konusu tarihi-yapısal varsayımlar ve ayrıntılar için bkz: İnalçık ve Quataert (1994), Karpat (1968), Karpat (1972), Sunar (1987).

4 Ayrıca, Osmanlı gelişimini sosyal gruplardan sınıflara ve millet sisteminden millete geçişin izini sürmek için bkz: Karpat (1973). Kurumsal olarak verimsiz patrimonyal yapıdan verimli bir yapıya geçiş (transition from a redistributive institutional structure to a productive institutional structure) argümanı için bkz: Unsar, PhD dissertation 2008: *The Endurance of Redistributive Institutional Structure: The Role of Institutional Rigidities in the Ottoman Case*, University of Southern California.

geleneğinin temelini oluşturan kompleks dini ve sosyo-etnik dengeler sisteminin çöküşünü harekete geçirirken, kalkışılan çok çetin reform süreci vaatlerini yerine getiremedi ve getiremezdi. İmparatorluğun geçici ölümü, gayri-Müslim tebaaya toprak kayıplarına rağmen durdurulmuştu; aynı zamanda Namık Kemal '*Hasta Adam*' ifadesinin hastalığın iyileşebilme ihtimalini içerdiğini belirtmişse de, imparatorluğun karşılaştığı zorluklar artmış, özellikle Ali ve Fuat Paşaların İslahat Fermanı'yla hızlanmıştı da. İslami/geleneksel dünya görüşüyle uyumlu bir anayasal yol açılmıştı, fakat bu anayasalcılık Jön Türkler'in elinde despotik araçlarla ilerlemeye mahkûmdu. Osmanlı hikâyesinin asıl paradoksu da bu oldu: mülkü kurtarmak için mücadelede açılan yol, kendini yok edecek tohumları içinde barındırıyordu -her ne kadar gelecekteki siyasi durumlar için bir altyapı oluşturduysa da (ki bu kurumsal geçmiş, cumhuriyeti 'devrimci' olarak kuranların zorunlu otoriter yapıyla, çok partili demokrasiye geçenlerin türevsel otoriter yapıya kadar uzanacaktı)⁵.

KURUMSAL ÜSTYAPIDA DÖNÜŞÜM

Osmanlı siyasetine buradaki değişimimizi biraz daha derinleştirecek olursak, Bedri Gencer'in analizine göre, şeriatın *de jure*, kanunun *de facto* geçerliliğinin olduğu Osmanlı yarı-seküler emperyal rejiminin meşruiyetini sağlamak üzere şeriatın idealizasyonu, Yakın Doğu'da Roma ve Sasani gibi imparatorluklara geçişle özerkleşen siyasetin -ki İslam dünyasında bu Abbasi Hilafeti'yle başlamıştı- nötralizasyonu pekiştirilmişti. Özerkleşen siyasetin, Osmanlı'nın özetlemeye çalıştığımız çok boyutlu yapısında, Avrupa'daki gibi, altında iktisadi mücadelenin yattığı bir iktidar alanına dönüşmesine izin verilmezken; idari yapıda "kadı" olarak şeriatın bekçiliği görevini üstlenen ulema, emperyal rejime, aslında *ehven-i şerreyn* gözüyle bakıyordu. Abbasiler'den beri dinin ancak güçlü bir devlet sayesinde ayakta kalabileceği tezi, *de facto* seküler emperyal rejimi meşrulaştırırken, ulemayı saraydan dışlayarak meşruiyet krizine düşen Abbasiler'den farklı

5 'Devrimci' sözcüğü, M. Kemal Atatürk'ün liderliğinde kurulan cumhuriyetin bir devrim olup olmadığı yönündeki tartışmadan dolayı trnak içinde kullanılmıştır. Açıkça görülebileceği gibi, köylü ayaklanmaları, burjuva anlaşmaları gibi, bir sosyal devrimin temel birçok özelliğinden ve parçasından yoksun olduğu halde, değerler, davranışlar, dünya görüşü, meşruiyet, devlet gücünün kaynağı ve amaçları açısından, Cumhuriyet Devrimi, özünde ve derinliğinde, oldukça radikal bir devrimdi. Tartışma için bkz: Sunar (1987) ve Mardin (1971).

olarak Osmanlı yönetimi, pragmatik siyasaların aposteriorik de olsa meşrulaştırılması için ulemayla işbirliğini seçmişti. Bu yapıda, şeriata göre yaşayan, Platonik erdemli, mutlu bir Müslüman cemaat ideali paylaşılırken, seküler kanunlar, emperyal siyasetin gereği olarak kerhen benimsenmiştir (Gencer, 2012: 171)⁶. Bununla birlikte, devlet ve toplumun fonksiyonel ve ideolojik uzlaştırılması, modern siyasetin doğası gereği, kitlelerin, organize olmuş siyasi topluluk ve devlet kurumuna dâhil edilmesini gerektirdi. Ancak Osmanlılar için, bu, sadece rağbet görmeyen bir durum değil; aynı zamanda, ‘doğal’ da olmayan bir durumdu. Ekonomik ayrıcalıkları güç siyasetine dönüştürmeyi hedefleyen bireysel veya grup çapında bir ekonomik mücadele üzerine kurulu bir ‘(siyasi) güç alanı’nın olmamasından beslenen toplumsal çatışmaların dönüştürücü olmayan yapısı ve siyasetin nötralizasyonu birleşen ekonomik/organizasyonel değişimler, ortaya çıkan bu durumun doğal olmamasına katkıda bulunuyordu. Elbette modern siyaset de, bu yapıda aslen hiç tanıdık olunmayan birşeydi.

İslam’da yasa-yapıcı mecazi bir anlama sahip olduğu halde, ceza (*ukubat*) alanında yetkili Osmanlı padişahı, sözde kamu hukuku alanında *de facto* geçerli seküler kanunu, *de jure* geçerli şeriata uyduran baş müftü şeyhülislam makamıyla işbirliğinde ikinci bir yenilik yapmış oluyordu. Şer’i/meşru dualizmi, zamanla dikotomiye dönüşecek olan cemaat/devlet ve şariat/kanun dualizminin arkasında yatan kaçınılmaz gizli bir gerginliği barındırıyordu. Ulema, Gramsci’nin “organik aydınlar” (*organic intellectuals*) ifadesini anımsatacak şekilde ‘meşrulaştırmada uzmanlar’ işlevi görürken; tımar rejimindeki çözülme ve Yeni Dünya’nın keşfiyle başlayan çöküş sürecinde meşruiyet krizi, kitle politikası yönündeki modernleşmenin, asker ile reaya arasında sarkaç rolündeki ulemayı devre dışı bırakması ve dahası güçlenen merkeziyetçi-bürokratik yapının padişahın patrimoniyal meşruiyetini yok etmesi sebebiyle ortaya çıkmıştı. İmparatorluk bürokrasisi, padişahın şahsından bağımsızlaşarak otonomi ve rasyonalite kazandıkça (tüzelleştikçe), yani imparatorluk modernleştikçe, şer’i ile meşru arasındaki gerginliğin açığa çıkmasıyla siyaset ve şariat iki ayrı uca düşer oldu (Gencer, 2012: 172-173).

Bab-i Ali’nin giderek Avrupa müdahalesine daha açık hale gelmiş olması ve marketlerin lonca ve vakıflarla tanımlanan topluma tabi oluşu, devlet kurumlarındaki yeniden yapılanmanın hızını ve karakteristiğini belirledi.

6 Osmanlı uleması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Heyd (1961), Chambers (1972), ve Zilfi (1976).

İmparatorluk, dirayetli valiler ve paşalarla hiçbir zaman (örneğin Hindistan gibi) resmi olarak kolonileşmediyse ve devlet hâkimiyetini o şekilde yitirmediyse de; geleneksel anlamda son, aynı zamanda en büyük dünya imparatorluğu olan ve en kritik bir coğrafyada kesintisiz hüküm sürmeyi başaran Osmanlı, yüzlerce yıl sosyo-ekonomik sisteminin belkemiği olan tımar ve iltizam sistemlerinin çöküşünü izlerken ve büyük toprak parçalarını yitirirken, ekonomik hâkimiyetini de kaybettiği bir 19. yüzyıl fenomeni yaşadı.

Osmanlı'nın içsel dinamiğini kabul eden analizlerde dahi, siyasi alandaki yapısal değişiklikler, gelişmişliği kuşkusuz kabul edilen bir Avrupa'dan esinlenmiş liberalizasyon çabası, Avrupa'nın halihazırda bünyesinde bulundurduğu 'Medeniyet'in olmazsa olmazı ve Osmanlı yönetiminin 'medenileşmek' için aldığı gerekli, fakat yetersiz önlemler olarak algılanır. Bu algıya göre, imparatorluğun köşeye sıkıştırıldığı çıkmaz, liberal olmayan bir etos, siyaset ve ekonomidir. Dolayısıyla, beklenti, gerekli reformlar yapıldıkça, sistemin liberal olmayandan liberal olana doğru ilerleyeceği yönündedir. Olmadığında ise, bu durum henüz alt ve üst yapıların yeterli gelmediği şeklinde yorumlanır. Oysaki imparatorluk söz konusu adımları attıkça kendi yıkımına doğru hızlanmıştır. Her ne kadar Osmanlı devlet adamları ve proto-yurttaşlar, anayasal monarşi veya toprak reformu gibi, yerli yenilikçi programlar için dış baskılardan olumlu olarak faydalanabildilerse de; Osmanlı sosyal yapısının, Avrupa'da 16. yüzyılda tarımın ticarileşmesiyle başlayan, 19. yüzyılda ise endüstriyel kapitalizmin gelişmesi ve Osmanlı'nın da, bu sistemle geçen yüzyıllar arasındaki bütünleşmesinden mütevellit ortaya çıkan, sosyo-ekonomik sınıf ve ideoloji oluşumları farklılığı gibi, siyasal sistemin temel unsurları da, böyle açılımları destekleyecek ya da emperyal genişlemeden dolayı, sahip olunan sınırların savunmasına zorunlu bir geçiş çağında, talep ve hakları garantileyecek bir durumda değildi. Bu açıdan, Salzman'nın –Moore'un geç modernleşme hipotezlerini çağrıştıran-argümanı önemlidir: imparatorluğun siyasi çıkmazı, liberal olmayan yönetim veya tepkisiz bir hükümetten dolayı değil; daha ziyade, imparatorluğun yetersiz altyapısı ve örgütsel merkezileşme ve ekonomik gelişme için geç kalmışlığından dolayıydı (Salzman, 1993: 38)⁷.

7 Salzman, Osmanlı'da bazı yasal düzenlemelerin Avrupa'dan dahi önce yapıldığını söyler. Ayrıntılar için bkz: Salzman (1993) ve Salzman (2000). Ayrıca, modernleşmede geç kalmışlığın faşizme yol açtığı hipotezi (Almanya-Japonya) ve demokrasi ve faşizmin sosyal temelleri için bkz: Moore (1966). Buradaki iddia, Osmanlı'nın faşist bir sisteme kaydığı değildir. Amaç, siyasal ekonomiye bağlı bir sonucu kültürel-sosyal sebep olarak

Avrupa’da liberalizasyon, sanayileşmeyle birlikte olurken, Osmanlı’da sanayileşmenin, özellikle 1838 Baltalimanı sonrasında, ciddi darbeler aldığını ve liberalizasyonun, sanayileşmenin değil, bu darbelerin ithali olarak geldiğini hatırlayarak, Jean Jacques Rousseau anısına soracağımız bir soru da, liberal ayrıcalığın ne kadar gelişme getirdiğidir. Bu durumda, söz konusu liberal yetki -her ne kadar günün heyecanı içinde adına *Hürriyet* denilen yenilikçi siyasi yollar açıtsa da- kelimenin tam anlamıyla liberal olmaktan uzak kalmanın yanı sıra, Osmanlı ekonomisini aciz bırakarak ve sanayileşmesini tutuklayarak gerçek liberalin ortaya çıkmasını olanaksızlaştıran bir acayıplıktı. Bir başka deyişle, Osmanlı’nın ‘Dünya-Ekonomi’yle eklemlenmesinin tuhaflığı, sadece sanayileşmemiş olmasından değil, sanayileşmenin boş bir rüya olacağı koşullar altında dikte ettirilmiş olmasından kaynaklanır. Bu bağlamda, imparatorluğun siyasi kördüğümünü, bir türlü ‘yeterince liberal’ olmayışına bağlayan mantık istikrarsızdır ve -Polanyi’yi anımsatarak- pazar ekonomisi iflas ettikçe, bu iflasın yeterince kapitalist olunmamasından kaynaklı olduğunu söyleyen mantığı ve bugün AB ile ilişkilerdeki temel argümanları karşılaştırır⁸.

BATI İLE EŞİT OLMA MÜCADELESİ OLARAK DEĞİŞİM

Değişim ve değişim için üretim, malların kâr amacıyla bir pazarda satışı için organize edilmediğinden ve bütün ekonomik aktiviteyi organize ve koordine eden devlet olduğundan, Sunar’ın iddia ettiği gibi, Osmanlı ekonomik dönüşümünün temel tetikleyicisi dış şartların dinamiklerinde aranmalıdır (Sunar, 1987: 67). Halil İncalcık’ın ve Şerif Mardin’in anlattığı statü ve patrimonyal ayrıcalıklara dayalı İslami servet ve kapital birikim sistemi⁹, başta tabandan yukarıya diyebileceğimiz bir halden, hüküm sürdüğü yüzlerce yıl içinde, yukarıdan tabana bir siyasi yapıya doğru evrimleşme geçirdi. Baştaki işbirliğine dayalı/katılımcı (*cooperative/participatory*) olarak da tasvir edilebilecek bu hâl ya da yönetim biçimi, yani Osmanlı’nın kuruluş yıllarındaki Şeyh Edebalı geleneği, Gaza geleneği, Katolik propagandacı

görmemek için, siyasi çıkmazların siyasal ekonomi temellerine dikkat çekmektir. Ayrıca bkz: Gerber (1987). Bu konu, bugünkü demokrasi, liberalizm, AB kriterleri gibi tartışmalarda da hassas noktadır. Güncel siyasi çıkmazlar da; kalkınma, sosyal adalet ve barış, hukuk devleti ve karşı devrim ideolojileri gibi, temelde verimli kurumsal yapıya geçiş ve dolayısıyla kurumsallaşmayla bağlantılı konulardır.

8 Liberal ekonominin en derin kritiklerinden biri olarak bkz Polanyi (1944).

9 İmparatorluktaki kapital formasyonu için bkz: İncalcık (1969) ve Mardin (1969a); sivil toplum için bkz: Mardin (1969b)

Philippe de Mazzini'nin Avrupa şövalyeliğinden alındığını iddia ettiği Ahilik (fütüvvet) geleneği gibi, farklı sosyal grupları temsil eden geleneklerin oluşturduğu yönetim sistemi, zaman içinde bilinçli olarak yaratılmış bir merkezi yönetime dönüştü. Söz konusu bu dönüşüm, verimli toplumsal grupları kurumsal sisteme yabancılaştırdığı gibi, statü ve dolayısıyla gücün ana belirleyicisi olan kapital birikimini de, organik olarak merkezi devlet yapısına bağlıyordu. Yine zaman içinde, özellikle Batı Avrupa'da tohumlanan kapitalist 'Dünya-Ekonomi'ye eklenme sürecinde, bu rant toplayan ve merkezden yeniden-dağıtan yapı, verimli kurumsal performansı olumsuz etkilediği gibi, verimli oluşumlara da caydırıcı oldu¹⁰.

16. yüzyılda ulemanın yükselişi zamanın 'bürokratikleşme' hareketiyken, Avrupa'da yükselmekte olan modern dünya sisteminin tasallatu altında ve Osmanlı'nın kendi kurumsal dinamikleri içerisinde merkezi otoriteyle organik bir bağa dönüşmüştü. Ulemanın gücü, Osmanlı adalet düzeninin garantisi olarak geleneksel kurumsal yapının ve yasal sistemin iç kaynaklı/endojenez (*endogenous*) bir özelliğiydi. Fakat endüstrileşmiş ve saldırgan bir Avrupa'nın desteğinde, din-temelli birlikteliklerini, Fransız Devrimi'nden mülhem bir milliyetçilikle pekiştiren-dönüştüren gayri-Müslim cemaatler ve dağılmaya yüz tutan bir toprak ve mülkiyet sistemi karşısında; bürokrasinin formalleşme ve rasyonelleşme çabası, zamanla yarattığı, Avner Greif'in ifadesiyle 'kendi kendini pekiştiren' (*self-reinforcing*) kurumlarıyla, geleneksel dünyagörüşü, hukuk ve ekonomi yapılarının altını oydu. Sonuç olarak, eski yapıya organik olarak bağımlı 'sınıf' olarak düşünebileceğimiz ulema, işlevini giderek azaltacak hatta konu dışı (*irrelevant*) bırakacak bir sürece girdi. Bu bağlamda, imparatorluktaki laikleşme, toprak reformu aracılığıyla kapitalist uygulamalara geçerek kurumsal değişimi gerçekleştirme yoluyla imparatorluğu Batı ile eşit (*'pari passu'*) hale getirmeye çalışan bürokratik çabaların çok da bilinçli olmayan (*unintended*) bir sonucu gibi düşünülebilir¹¹.

Daha büyük paradoks, bu dönüşüm sürecinde, açıkta kalanın, Osmanlı sosyo-politik yapısının tepeden-tabana bir doğası olmasıydı. Bunun da, siyasal ekonomi perspektifinden bakarsak, birkaç nedeni vardı. Bu nedenlerden biri, Mehmet Genç'in anlattığı, kapitalist zihniyete sadece kapalı değil karşı da

10 Ayrıntılar için bkz: Unsar, PhD dissertation 2008: *The Endurance of Redistributive Institutional Structure: The Role of Institutional Rigidities in the Ottoman Case*, University of Southern California.

11 Ibid. Kurumlar teorisi için bkz: Greif (2006).

olan Osmanlı ekonomik zihniyetinin provizyonelist, fiskalist ve geleneksel yapısının, ekonomideki değişikliklere rağmen, yönetim zihniyetinde kendini sürdürmesiydi ki; bu zihniyet, güç-odaklı seküler elitin devleti kurtarma dinamiklerini etkilediği gibi, bu etkilenme sosyal formasyonu imparatorlukta ekonomik değişimlerle ortaya çıkan bir nevi yeni elite (Tanzimat eliti) karşı, orta sınıf temsilcisi gibi düşünülebilecek Yeni Osmanlılar'ın ciddi eleştirilerine rağmen varlığını sürdürdü¹². Bir diğer neden ise, gittikçe güçlenen bir Avrupa müdahalesinin medeniyetsel-kimliksel krizler ve hâkimiyet durumları açısından da, yarattığı karmaşık siyasi ve felsefi ortamı. Bu ortamın arkaplanını Mısır modernistleriyle Osmanlı gelenekçileri arasındaki fark açıklar: Mısır modernistleri, İslam dinini ve ulemasını zaman zaman anakronik bir tavırla haksız ithamlarla karşı karşıya bırakan bir din eleştirisine meyletmişken, Osmanlı aydınları ise, Batı ve modernizm eleştirisine dönmüştür.

Osmanlı aydınları için, reform edilmesi gereken, aslen rasyonel ve ilerlemeci olan İslam dini değil, siyasi kurumlardı. Niyazi Berkes'in dediği gibi, Namık Kemal için temel soru, İslami olarak tahayyül edilen bir toplumda, "demokrasinin yeri nedir" idi (Berkes, 1998: 482)¹³. Osmanlı ve Mısır aydınları arasındaki bu farkta pek çok faktör etkili olduğu gibi, modernleşmenin, özellikle Tanzimat sonrasında, kitleler için kaçınılmaz enformel kolonileşme benzeri bir süreci, Türk ve Arap Müslümanlar için farklılıklarıyla beraber içeriyor olmasının önemini sayabiliriz. Bu farklılıklar içinde belki de en etkili olanları, Memluk-Türk-Osmanlı boyunduruğunda yaşadıkdan sonra, şimdi de

- 12 Osmanlı ekonomik yapısı için bkz: Genç (1989), Genç (2000) ve İnalçık (1970). Ayrıca kapitülasyonlar, kapitülasyonların kaldırılışı ve egemen bir devletin kuruluşu gibi ekonomik konular için bkz: Ahmad (2008) Vol. II: p.19-149. Osmanlı bürokratik reformu üzerine bkz: Rodison (1963), Findley (1980) ve (1989), Fleischer (1986) ve Ahmad (2003: Bölüm 2, 3). Genç Osmanlılar üzerine klasik bir çalışma için bkz: Mardin (1962); bir sonraki kuşak olan Jön Türkler üzerine klasik bir çalışma için bkz: Ahmad (1969) ve Ahmad (2008, Vol. I: s.1-173 ve Vol. II: s.49- 203). Ayrıca bkz: Turfan (2000) ve Odabaşı (2011).
- 13 Berkes'ten bir alıntı yapmak gerekirse (çeviri bana aittir; sekülerizm sözcüğü yerine Türkiye'deki yaygın ifadesi laiklik olduğu için aralarındaki farka rağmen laiklik sözcüğü kullanılmıştır): "*Kemalist laiklik anayasal ifadesini 1928'de, 'Devletin dini İslam'dır' diyen Madde 2 anayasadan çıkarıldığında bulmuştur; fakat bir laiklik doktrini oluşana ve anayasa bir ilke olarak eklenene kadar dokuz sene geçecekti. Bu durum su soruya yanıt olarak aşamalı olarak ortaya çıkmıştır: Demokratik olarak tahayyül edilen bir siyasi toplulukta, İslam'ın yeri nedir? Aynı soru, direkt olarak bu şekilde olmasa da Namık Kemal tarafından bir yüzyıl önce ifade edilmişti. O zaman ters biçimde sorulan soru şuydu: İslami olarak tahayyül edilen bir siyasi toplulukta demokrasinin yeri nedir? Yanıt, bildiğimiz üzere, Abdülhamid'in 'anayasal despotizm' olmuştur. O dönemde demokratik olarak tahayyül edilen bir devlet, İslam'da düşünülemez bir durumdu". (Berkes, 1998: 482).*

Batı emperyalizmiyle karşı karşıya olan Mısır modernistlerinin yaşadığı çifte marjinallik durumuyla, Türk İslamı'nı yererek Arap medeniyetini yücelten ve İslam'ı Arap medeniyetiyle bağdaştıran Fransız oryantizmi ve benzer şekilde Osmanlı Hilafeti'ni hedef alan İngiliz propagandasıdır (Gencer 2012, özellikle Bölüm 3: 271-378).

SON YERİNE

Ariel Salzman ve Karen Barkey'e göre, idari yapının baskıcı ve merkezîyetçi dönüşümünü devlet gelişmesinin temeli olarak alan, özelde kalkınma sosyolojisi ve ekonomi politikte, genelde siyaset bilimindeki kabulün aksine, yeniden-dağıtımçı (*redistributive*) yapı içinde farklı sosyal gruplarla ittifakı sürdürmeyi başaran ve hakların, ayrıcalıkların, muafiyetlerin ve makamların kararında hâlâ belirleyici rolü oynayan Osmanlı Devleti; Batılı devlet mukayese teorilerinin bir zayıflık olarak nitelendirdiği bu özelliğiyle, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ancak bir dünya savaşıyla yıkılana kadar varlığını sürdürebilmiştir. Ariel Salzman'ın analizinde, iflas eden tımar sisteminin malikâne ve iltizam sistemleriyle dönüştürülmesindeki özelleştirme süreciyle; bir başka deyişle, İlkay Sunar'ın da analiz ettiği imparatorluğun 'Dünya-Ekonomi'ye entegrasyonda kapitalist yapıya eklemlenmesi süreciyle, 20. yüzyılın yaklaşık son yirmi yılındaki özelleştirmeler arasındaki paralellik, kurumsal evrim sürecinde dikkat çekmeyi amaçladığım yöndür.

Kısaca toparlayacak olursak, bu yazıda ifade edilen ve araştırmaya açılan temel makro-tarihi sorunsal, bir tarafta, Osmanlı'nın patrimonial (*patrimonial*) ve yeniden-dağıtımçı (*redistributive*) bir yapıdan, ekonomisinde market-odaklı (*market-centered*) ve yönetiminde yasal-rasyonel (*legal-rational*) bir yapıya geçiş ile diğer tarafta, liberal Batı siyasal ekonomisinin ve onun entellektüel paradigmasının (*the liberal creed*) sosyal-felsefi kritiğidir.

KAYNAKÇA

AHMAD, Feroz (1969), *The Young Turks: the Committee of Union and Progress in Turkish politics, 1908–1914*, Oxford: Clarendon Press.

AHMAD, Feroz (2008), *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Empire, Volume I and II*, İstanbul Bilgi University Press.

AHMAD, Feroz (2003), *Turkey: The Quest for Identity, 8th ed.*, Oneworld Publications.

BARKEY, Karen (1991), “Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth-Century France and the Ottoman Empire”, *American Sociological Review*, 56 (6), 699-715.

BARKEY, Karen (1994), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press.

BARKEY, Karen (1996), “In Different Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650”, *Comparative Studies in Society and History*, 38 (3), 460-483.

BERKES, Niyazi (1998), *The Development of Secularism in Turkey, 2nd ed.*, New York: Routledge.

CHAMBERS, Richard L. (1972), “The Ottoman Ulema and the Tanzimat”, *Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, 33-46. Berkeley, University of California Press.

FINDLEY, Carter Vaughn (1980), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton University Press.

FINDLEY, Carter Vaughn (1989), *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton University Press.

FLEISCHER, Cornell H. (1986), *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton University Press.

FRANK, André Gunder (1967), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.

FRANK, André Gunder (1969), *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. Monthly Review Press.

FRANK, André Gunder (1975), *On Capitalist Underdevelopment*. Bombay: Oxford University Press.

GENCER, Bedri (2012), İslam'da Modernleşme: 1839-1939, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları.

GENÇ, Mehmet (1989), Osmanlı İktisadi Dünya Gorusunun İlkeleri. *Sosyoloji Dergisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 3. (Ser.1)*, İstanbul, p. 176-185.

GENÇ, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

GERBER, Haim (1987), *The Social Origins of the Modern Middle East*, Colorado: Lynne Rienner Publishers: Boulder.

GRAMSCI, Antonio (1971), *Selections from the Prison Notebooks*. Q. Hoare and G. N. Smith (eds.), London: Lawrence & Wishart.

GREIF, Avner (2006), *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, Cambridge University Press.

HEYD, Uriel (1961), "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Studies in Islamic History and Civilization*, Uriel Heyd (ed.), Jerusalem: Magnes Press, 63-96. Hebrew University.

İNALCIK, Halil (1969), "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 29 (1), The Tasks of Economic History, 97-140.

İNALCIK, Halil (1970), "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, M.A. Cook (ed.), London.

İNALCIK, Halil (1977), "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in 18th Century Islamic History*, Thomas Naff and Roger Owen, (eds.), Southern Illinois University Press, 27-52.

İNALCIK, Halil and Donald Quataert, eds. (1994), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: Volume I-II*, Cambridge University Press.

KARPAT, H. Kemal (1968), “The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire”, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, William R. Polk and Richard L. Chambers (eds.), University of Chicago Press, 69-90.

KARPAT, H. Kemal (1972), “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, 3, 243-281.

KARPAT, H. Kemal (1973), “An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, From Millets to Nations”, *Research Monograph No. 39 of the Center of International Studies of the Woodrow Wilson School of Public and International Affairs of Princeton University*.

KASABA, Reşad (1988), *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Albany, NY: State University of New York Press.

MARDİN, Şerif (1962), *The Genesis of Young Ottoman Thought: A study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press.

MARDİN, Şerif (1971), “ Ideology and Religion in the Turkish Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, 2 (3), 197-211.

MARDİN, Şerif (March 1969) (a), “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, Vol. 29, No. 1, The Tasks of Economic History, 97-140.

MARDİN, Şerif, (June 1969) (b), “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 11, No. 3, 258-281.

MOORE, Barrington (1966), *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon Press.

POLANYI, Karl (1944), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press.

ODABAŞI, Arda İ. (2011), *Osmanlı'da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık: Rasim Haşmet Bey*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

POLANYİ, Karl (1963), "Ports of Trade in Early Societies", *The Journal of Economic History*, 23 (1), 30-45.

QUATAERT, Donald (1980), "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (2), 38-55.

RODISON, David (1963), *Reforms in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press.

SALZMANN, Ariel (1993), "An Ancien Régime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the 18th Century Ottoman Empire", *Politics & Society*, 21 (4), 393-423.

SALZMANN, Ariel (1999), "Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire, 1808-1914", *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, Michael Hanagan ve Charles Tilly (eds.), Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers.

SALZMANN, Ariel (2000), "Privatizing the Empire: Pashas and Gentry During the Ottoman 18th Century", *The Great Ottoman-Turkish Civilization: Volume II*, Kemal Çiçek, Ercüment Kuran, Nejat Göyünç ve İlber Ortaylı (eds.), Ankara: Semih Ofset.

SUNAR, İlkay (1987), "State and Economy", *The Ottoman Empire and the World Economy*, Huri İslamoğlu-İnan (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.

TURFAN, Naim (2000), *Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse*, London, New York: I. B. Tauris Publishers.

WALLERSTEIN, Immanuel (1974), *The Modern World System*, New York: Academic Press.

WALLERSTEIN, Immanuel (Winter, 1979), The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research, *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 2, No. 3, 389-98.

WALLERSTEIN, Immanuel, H. Decdeli ve R. Kasaba (1987), “The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy”, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Huri İslamoğlu-İnan (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.

ZILFI, Madeline, C. (1976), *The Ottoman Ulema 1703-1839 and the Route to Great Mollaship*, Dissertation, History Department, University of Chicago.